

מעשה מרכבה ומעשה בראשית כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני

מאת יהודה ליבס

א. מבוא

מאמר זה מבקש לטעון שגם אצל פילון האלכסנדרוני, "מעשה בראשית ומעשה מרכבה" הם תחומי ידע אזוטרי שיש להסתירם. לטענה זו, אם תוכח, משמעות הנוגעת לשני תחומי מחקר עיקריים של מדעי היהדות. ראשית בנוגע למחקר תורת הסוד: לפי טענה זו דברי חז"ל באשר למעשה בראשית ומעשה מרכבה כתחומים אזוטריים נשענים על מסורת עתיקה שקדמה לפילון האלכסנדרוני; שנית, טענה זו תעזור לכיוון המחקר המוצא קשרים בין פילון, נציגה הבולט של היהדות ההלניסטית במצרים, לבין ספרות חז"ל,¹ ואף תעמיד את תורת פילון ברצף אחד עם תורת הסוד היהודית והקבלה.²

המחשבה בדבר תחומי עיון שהם מעבר ליכולתו של האדם, ואף מעבר למותר לו, אינה זרה אף למקרא, כך ניכר אולי כבר בראשית התורה, כפי שנראה להלן (בתחילת דברינו על מעשה בראשית), ובמיוחד בספרות החכמה המקראית, הרגילה לחתום את עיוניה בקוצר חכמתו של האדם בהצהרה על זהות החכמה האמתית עם יראת ה'.³ ספר בן סירא מתבטא באופן ברור יותר, ומודיע במפורש שיש תחומים המותרים לעיון ותחומים אסורים: "פלאות ממך אל תדרוש ומכוסה ממך אל תחקור. במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות".⁴ פסוקים אלה הם אולי המפורסמים ביותר מפסוקי בן-סירא, ועליהם

* המאמר מוקדש לחברי פרופסור מיכאל פישביין (באזי). תרגום אנגלי של מאמר זה עתיד בע"ה לראות אור בספר היובל לכבודו: Yehuda Liebes, 'The Work of the Chariot and the Work of Creation as Esoteric Teachings in Philo of Alexandria' (Translated by James Jacobson-Maisels), in *Scriptural Exegesis: The Shapes of Culture and the Religious Imagination (Essays in Honour of Michael Fishbane)*. Edited by Deborah Green and Laura Lieber. Oxford University Press, forthcoming 2009

¹ נושא זה אומנם איננו חדש במחקר, ולאחרונה עוסקת בו מ' ניהוף. ראה: Maren R. Niehoff, 'Circumcision as a Marker of Identity, Philo, Origen and the Rabbis on Gen 17: 1-14', *JSQ* 10,2 (2003), pp. 89-123

² על תהפוכות המחקר בעניין זה ראה בספרי תורת היצירה של ספר יצירה, שוקן, תל-אביב תשס"ב, עמ' 111-112.

³ ראה למשל איוב כח, כ-כח. תהלים קיא, י; קהלת יב, יג.

⁴ בן סירא ג, כא-כב. דיון נרחב בפסוקים אלה, בנוסחאותיהם ובמשמעויותיהם ראה בספרי, חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית, אקדמון, ירושלים תש"ן, עמ' 153-156.

השתיתו גם חז"ל את תורת האזוטריות שלהם.⁵ אך גם בן-סירא איננו מפרט מהם תחומי העיון המותרים והאסורים. פירוט כזה נמצא לראשונה במשנה:

אין דורשין בעריות בשלשה. ולא במעשה בראשית בשנים. ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו. כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, ומה לאחור. וכל שלא חס על כבוד קונו, ראוי לו שלא בא לעולם.⁶

עדות אחרת על התחומים האסורים בעיון על היהודים נמצאת אצל אב הכנסייה אוריגנס, מן המאה השנייה והשלישית לספירה, בהקדמתו לפירוש שיר השירים, ונדונה הרבה במחקר.⁷ אוריגנס מונה ארבעה חלקים מכתבי הקודש הנחשבים אזוטריים בין היהודים, ואסורים ללימוד לצעירים. שנים מאלה מצויים גם במשנה דלעיל והם (בתרגומי) "תחילת ספר בראשית, שבה מתוארת בריאת העולם, ותחילותיו של ספר יחזקאל, שבהן נזכרים הכרובים". נוסף לאלה מונה אוריגנס גם את "סוף [ספר יחזקאל], המכיל את בניין המקדש, ואת הספר הזה, שיר השירים".

עדותו של אוריגנס חופפת אפוא את דברי חז"ל רק באופן חלקי. מכאן שאולי היו בידיו מקורות אחרים. מועמד טבעי לשמש מקור כזה הוא פילון האלכסנדרוני, שהרי הוא מייצג יהדות ברוח אחרת, החופפת באופן חלקי בלבד את המסורת שהצמיחה את המשנה. יתר על כן, אוריגנס, שגדל באלכסנדריה ועבר לארץ ישראל, הכיר היטב את כתבי פילון, ודומה שהוא הוא הצינור שדרכו השתמרו כתביו של פילון והגיעו לידינו.⁸

אך, דא עקא, כתבי פילון שבידנו אינם מגלים לכאורה כל מודעות לאזוטריות של הקטעים המקראיים דלעיל (או של קטעים מקראיים בכלל). פילון עוסק בהרחבה ובגילויי בדיני העריות שבתורה⁹ ובמעשה בראשית.¹⁰ ובאשר ליחזקאל ולשיר השירים, הרי ספרים

⁵ ראה חגיגה יג ע"א. על ציטוטים נוספים של אותם פסוקים ראה בספרי, חטאו של אלישע, שם.

⁶ חגיגה ב, א. דיון מפורט על משנה זו ומשמעותה ראה בספרי, חטאו של אלישע, שם, עמ' 131-156.

⁷ הקטע אבד במקורו היווני, ומצוי בתרגום לטיני של רופינוס: "Originis in Canticum Canticorum Prologus", in: *Patrologia Graeca* (ed. J. P. Migne), XIII (Paris 1862). col. 63-64. הנוסח הלטיני של הקטע עם תרגום עברי ודיון, ראה שאול ליברמן, מדרשי תימן, ואהרמן, ירושלים תש"ל, עמ' 16-17. הנוסח הלטיני של הקטע עם תרגום צרפתי ודיון ראה: Arthur Marmorstein, "Deux renseignements d'Origène concernant les Juifs" *REJ* 71 (1920), pp. 195-199. Gershom G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, JTS, New-York, 1960, p. 38 טעות, ובציון מקור הקטע, במקום *Patrologia Graeca* נכתב *Patrologia Latina*.

⁸ ראה: David Halperin, *The faces of the Chariot*, Mohr, Tübingen 1988, p. 326.

⁹ Philo, *De Specialibus Legibus* III, I-XIV (1-82)

אלה אינם נזכרים אצלו כלל. ובכל זאת אנסה להוכיח במאמר זה שלפחות חלק מקטעים אלה נחשבים לאזוטריים אצל פילון, וכוונתי למעשה בראשית ומעשה מרכבה, הקטעים האזוטריים המשותפים למשנה ולעדוהו של אוריגנס.

אומנם אפשר שגם פרשת העריות בכלל זה, ופילון מכיר גם משמעות נוספת לפרשה זו, מעבר למה שפירש בכתביו, והוא שומר אותה בסוד. כך אפשר יהיה לטעון אם בשני עניינים נקבל את דעתו של חברי פרופ' משה אידל. ראשית: שהגבלת הדרישה בעניין העריות נוגעת לעניינים תיאולוגיים, ובעיקר לכרובים שהיו זכר ונקבה לפי דעת חז"ל,¹¹ ושנית: שגם לפי פילון הכרובים הם זכר ונקבה, אף שאינו אומר זאת בפירוש¹² (ואולי גם לכך נמשכת האזוטריות). להלן נראה שבדברי פילון על הכרובים מסתתר פירושו האזוטרי על המרכבה, וכך יתקשרו שתי הפרשות האזוטריות יחד. ועם זאת, שתי השערותיו של אידל, אף שהן מעניינות ומתקבלות על הדעת, אינן יוצאות מגדר השערה.

לעניין זיווג הכרובים יכול להתקשר גם שיר השירים, שירת האהבה הגדולה, ומי שירצה יביא ראיה לאזוטריות שלו מעצם העובדה שאינו נזכר בכתבי פילון. זאת אומר אני אומנם בחיך, אך גם בשמץ רצינות. אומנם טיעון זה הוא בבחינת *argumentum ex silentio*, ואומנם פילון ממעט בכלל להסתמך על ספרי נביאים וכתובים, אך התעלמותו משיר השירים בכל זאת קשה היא, שהרי פילון הוא האלגוריסט בהא הידיעה במחשבת ישראל, ושירי שיר השירים הוא החומר בהא הידיעה של האלגוריסטים, החל בימי הנביאים (קשה גם לחשוב שפילון לא ידע כלל על מציאותו של ספר שיר השירים).¹³ גם עדותו של אוריגנס בדבר האזוטריות של שיר השירים, נראית כקשורה לפילון יותר משאר חלקי אותה עדות. שהרי אוריגנס הכיר היטב את כתבי פילון, גם כאלה שאינם בידינו, ואנו איננו מכירים יהודים בתקופה העתיקה שנהגו אזוטריות בשיר השירים, ורק בספרות ימי הביניים נמצא הזיהוי בין מעשה מרכבה לבין שיר השירים, שהפך לעתים אזוטרי כמוהו.¹⁴

¹⁰ Philo, *De Opificio Mundi*, והוא יידון בחלק האחרון של המאמר.

¹¹ ראה: Moshe Idel, 'Sexual Metaphors and Praxis in the Kabbalah', *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, ed. D. Kraemer, Oxford University Press, London 1989, p. 217, note 28. אידל מסתמך שם על דעתו של הרב מנחם כשר. על דעתי בעניין "אין דורשין בעריות" ראה בספרי חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית, אקדמון, ירושלים תש"ן, עמ' 139-141.

¹² Moshe Idel, *Kabbalah and Eros*, Yale, New-Haven and London, 2005, pp. 59-61

¹³ על זמנו של הספר ושל שיריו, ושימושיהם בספרות הנבואה, ראה נפתלי הרץ טור-סיני, הלשון והספר, כרך הספר, מוסד ביאליק ירושלים תש"ך, עמ' 351-388.

¹⁴ כך במדרש תימני - ראה ליברמן, (הערה 7), עמ' 13, ומרמורשטיין (שם). וכך אף בחלק מדרש הנעלם שבזוהר ח"א צה ע"ב. הזיהוי בין שיר השירים למעשה מרכבה מצוי גם בראשית מדרש הנעלם על שיר השירים, זוהר חדש ס טור ד.

(כך הוא אומנם גם בנוגע לפרקי המקדש בספר יחזקאל, אך דומה שאלה נחשבו אזוטריים רק בעקבות חורבן הבית,¹⁵ אחרי זמנו של פילון.)

ההשערה על האזטריות של שיר השירים העומדת ביסוד שתיקתו של פילון תתחזק במקצת לאור דיוננו הבא במרכבת יחזקאל, שגם אותה פילון אינו מזכיר במפורש, אך ניתן לדעתי להראות שהיא עומדת ביסוד דיונו בקטעים מן התורה.

ב. מעשה מרכבה

בראשית הדיון במעשה מרכבה אצל פילון מן הראוי להזכיר שמצויה עדות על כך שפילון כתב ספר בנושא זה, גם אם איננה ידועה בדרך כלל לחוקרי פילון או לא נחשבת ראויה להזכרה. זו אומנם עדות מאוחרת, ויש סוברים שהיא משובשת, ובכל זאת עדות היא. היא נמצאת בפסקה המוקדשת לפילון באחת התוספות לספר יוסיפון,¹⁶ ומחברה הוא הכרוניקן הידוע, בן המאה ה"ב, ירחמאל בן שלמה, ולפיה בין הספרים ש"עשה" פילון יש גם "ספר אחד ממרכבה". דוד פלוסר מהדירו של ספר יוסיפון, כתב כאן בהערה:

כך הבין, כנראה, המחבר העברי את דברי היירונימוס על ספרו של פילון ששמו "על החיים העיוניים". היירונימוס אומר, שהספר מספר על כך שהחסידים "מביטים בדברים שבשמים ותמיד מתפללים לאלהים", מכאן שיער המחבר העברי שהספר דן במעשה מרכבה.

לדעתי אין לקבל השערה זו. אינני יכול לתאר לעצמי מתרגם שיבין מדברי היירונימוס הנ"ל שמדובר ב"ספר אחד ממרכבה". אין ספק אומנם מדברי היירונימוס על פילון, בספרו על אנשי השם,¹⁷ התגלגלו בצורה זו או אחרת עד עיני המחבר העברי, אך ברור גם שהוא

¹⁵ השערה זו מביא ליברמן, שם עמ' 16, הערה 1. ליברמן מצטט דעה זו ממרמורשטיין, שם (הגם שאני לא מצאתי שם כל התייחסות לסיבת האזטריות של סוף יחזקאל), ומוסיף לכך את דעתו שלו, בלא כל נימוק: "והבאור האחרון אינו נראה כלל".

¹⁶ ספר יוסיפון, מהדורת דוד פלוסר, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ט, כרך א, עמ' 434-435.

¹⁷ Hieronymus, *De Viris Illustribus* XI, ed. Guilelmus Herdingius, Teubner 1924, pp. 16-17

שילב בדבריו גם מקורות וידיעות נוספים שהיו ברשותו,¹⁸ כפי שאפשר להיווכח גם בפרטים אחרים בחיבור,¹⁹ אף אם אין לנו יודעים מניין נוספו אותן ידיעות.

אם יש ממש בעדות זו, דומה שהכוונה לנוסח ראשון של ספרו של פילון על הכרובים, נוסח שבו מקומה של מרכבת יחזקאל היה גלוי יותר, וטושטש מטעמי סודיות בנוסח שבידינו. אך גם אם נוסח ראשון כזה לא היה ולא נברא, בכל זאת נראה שבתוך ספרו על הכרובים מסתתר גם פירוש המרכבה שלו. כך קל גם לשער מראש, שהרי כזכור גם אוריגנס, שהעיד על האזוטריות של התחלות יחזקאל, תולה זאת לא במרכבה אלא בכרובים הנזכרים שם (מלה עברית זו מובאת שם כלשונה בטקסט הלטיני: cherubim). ואין תמה, שהרי בתיאורי "מרכבת יחזקאל" לא נזכרת המלה "מרכבה", בעוד שהכרובים נזכרים שם לרוב (אומנם רק בתיאור השני שבפרק י').²⁰ ונוסף על כך הכרובים נחשבים במקרא פעמים רבות למרכבה עצמה, שעליה רוכב האל "יושב הכרובים".²¹

יתר על כן, דומה שמרכזיותם של הכרובים במרכבת יחזקאל הודגשה עוד יותר אצל חכמים דוברי יוונית, כי כך נמצא לא רק אצל אוריגנס, אלא גם אצל נכדו של בן סירא, שתרגם ליוונית את ספר זקנו. בנוסח המקור העברי מקדיש בן סירא ליחזקאל פסוק אחד, ובו בוחר הוא במרכבה לציון עניינו העיקרי של הנביא: "יחזקאל ראה מראה ויגד זני מרכבה",²² אך בתרגום חוזר מן התרגום היווני הנוסח הוא: "יחזקאל אשר ראה מראה כבוד, שאותו הראה לו על מרכבת כרובים". מכאן שהעניין במרכבת יחזקאל קדם לפילון, והתקשר בסביבתו בקשר הדוק לעניין הכרובים.

¹⁸ אפשר שגם פלוסר הכיר בכך שכן בעיניו הקטע הזה הוא "עיבוד עברי של מקור נוצרי המבוסס בעיקרו על דברי חיבורו של היירונימוס", המלה "בעיקרו" יש בה כדי לרבות מקורות אחרים.

¹⁹ פלוסר עוד סובר שם למשל שבספר הראשון המזכר בפסקה, "ספר אחד מתורת משה במבטא הלשון", הכוונה לחיבור על בלבול הלשונות (*De Confusione Linguarum*), והספר השני הנזכר כאן, "ספר אחד ממציאות דברים שלא כתב עזרא כי נשרפו ספרי תורות בימי הכשדים והוא מצאם" הוא תרגום של שם הספר *De Natura et Inventionem Nominum* שפירושו "על טבע השמות והמצאתם", וכו' (בנוגע לספר האחרון, המלה *Nominum* אינה מופיעה במהדורת היירונימוס דלעיל, ואינני יודע לאיזה ספר מספרי פילון הכוונה). הספר השלישי הנזכר כאן, הוא "ספר אחד מפירוש כל עשרים וארבעה ספרים", ולו אין זכר אצל היירונימוס, ופלוסר משער שהוא הומצא במקום "שמות של ספרים אחדים" שנמצאים אצל היירונימוס ואינם בנוסח העברי.

²⁰ הכרובים מזוהים שם, בפסוק טו, עם החיה שנראה בנהר כבר, כלומר בפרק א. יש לזכור כאן שאוריגנס מעיד על האזוטריות של "תחילות" יחזקאל ברבים (*principia*), ובוודאי מתכוון הוא לתיאורי המרכבה של פרק א ופרק י. לעומת זאת על תחילת ספר בראשית מדבר הוא בלשון יחיד (*principium*).

²¹ הכוונה גם לכרובים כענני שמים שעליהם עף האל ברוכבו ("וירכב על כרוב ויעף" – תהלים יח, יא), וגם לכרובים הסוככים את הארון, שהם דמות ארצית של המרכבה השמימית (דברי הימים-א, כח, יח: "ולתבנית המרכבה הכרובים זהב לפרשים וסוככים על ארון ברית ה'"). ראה נפתלי הרץ טור-סיני, הלשון והספר, כרך האמונות והדעות, מוסד ביאליק ירושלים תש"ז, עמ' 62-72.

²² בן סירא מט, ח. אגב, בפסוק הבא עוסק בן סירא באיוב, ורק בתרגום היווני השתבש השם ונהפך ל"אויב", וכך מתקבל הרושם שגם פסוק זה עוסק ביחזקאל.

עניין הכרובים העסיק מאוד את פילון, שלא הסתפק בספר השלם שהקדיש לברור עניינם,²³ שפורש בו בכמה דרכים, והוא הוסיף עוד פירושים במקומות אחרים בכתביו.²⁴ לפיכך קל לשער שהוא מתכוון גם ליחזקאל, שכאמור אינו מוזכר אצלו, שהרי מדוע יתעלם פילון המעוניין כל כך בעניין הכרובים, מ"מרכבת הכרובים" של יחזקאל, שנודעה לה חשיבות מיוחדת לפחות מימי בן סירא.

אין אומנם להביא ראיה גמורה מן המאוחר אל המוקדם, אך בכל זאת ראוי לציין כאן שפירושי הכרובים של פילון דומים מאוד לפירושי המרכבה בימי הביניים. כך הוא, כפי שנראה מיד, בנוגע לפירושו האסטרונומיים של הרמב"ם, וכך גם בנוגע לפירושי המרכבה של המקובלים, שמצאו בכרובים סמל למידות האל המנוגדות זו לזו והמתמזגות יחד למידה המכריעה ביניהן.²⁵

ואף אפיון נוסף הרגיל להצטרף למעשה מרכבה ימצא כאן – המיסטיקה. לאחד מפירושי הכרובים מקדים פילון תיאור של חוויה מיסטית אישית שאינו מצוי בכתביו במקומות אחרים, ומספר ששמע פירוש זה מנפשו, בשעה שהיתה אחוזה בכף האל, והתנבאה את אשר לא ידעה.²⁶ אפשר בהחלט שפילון זוכר כאן את הפסוק האחרון בפרק הראשון של יחזקאל, שבו רואה הנביא את "דמות כבוד ה'" על המרכבה, ואז שומע הוא "קול מדבר",²⁷ ובפרט שגם "דמות כבוד ה'" הולמת את הלוגוס לפחות כמו "להט החרב המתהפכת", הנזכרת במעשה הכרובים שבבראשית (ג, כד), אשר מייצגת את הלוגוס בפירושו של פילון כאן.

במקרה זה אומנם מתאימה גם "להט החרב המתהפכת", אך במקרים אחרים דומה שרק בדוחק מסמך פילון את פירושי הכרובים הארוכים שלו לטקסט המתפרש, שהוא הפסוק היחיד הנ"ל, המתאר את הכרובים המוצבים לשמירת הדרך לגן עדן (בראשית ג, כד), עם הפניות אחדות לכרובי המשכן (שמות כה, יח-כב), וקשה שלא לחוש מבעד לאלה

²³ Philo, *De Cherubim*

²⁴ מקומות נוספים אלה מצויים בכתבי פילון שלא השתמרו ביוונית אלא רק בתרגום ארמני: *Philo, Quaestiones et Solutiones in Genesim I 57; in Exodum 66*. תרגום אנגלי ימצא במהדורת כתבי פילון שבסדרת LCL, בשני כרכי ה-supplement.

²⁵ על מקומו של תיאור זה ברצף תורת המידות היהודית, ראה במאמרי 'מידותיו של האלהים', תרביץ ע (תשס"א), עמ' 51-74.

²⁶ Philo, *De Cherubim IX (27)*. השווה תרגומה של חוה שור, בתוך פילון האלכסנדרוני, כתבים, כרך רביעי, בעריכת יהושע עמיר, מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 158.

²⁷ בפירושו הנסמך להתגלות זו מפרש פילון את להט החרב המתהפכת כלוגוס. ואם חשב גם על פסוק זה שבמרכבת יחזקאל, אפשר שמצא את הלוגוס גם ב"דמות כבוד ה'".

גם את נוכחות מרכבת יחזקאל, ששם הכרובים סמוכים לאופנים וקשורים אתם בקשר הדוק,²⁸ והם משמשים מצע טוב יותר לפירושו של פילון.

במקום אחד ניכר מאוד שפילון מתכוון יותר לאופנים של יחזקאל מאשר לכרובי גן העדן. פילון מאריך בדיונו על המלה "מקדם", בפסוק הנ"ל מבראשית: "וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים".²⁹ בסוף דיונו זה מוצא הוא כאן את העיקרון שלפיו "האלהי אינו סובב", כלומר אינו משתנה (ביוניט אטרפטון).³⁰ דומה שהשפיעה כאן שמה של אטרופוס, אחת מאלות הגורל (מוירות),³¹ אך באשר למקור העברי המתפרש, ברור לי שעיקרון זה יכול להיגזר בצורה הרבה יותר טבעית מן הקביעה החוזרת ונשנית בתיאורי האופנים של מרכבת יחזקאל – "לא יסבו בלכתם",³² מאשר מן המלה "מקדם" בתיאור הכרובים שבבראשית.

אך גם מן הפירוש בכללו אפשר להגיע לאותה מסקנה. רק בגלל סמיכות הכרובים לאופנים, שמקורה במרכבת יחזקאל, יכול פילון לפרש את הכרובים באופן אליגורי על הספרות, גלגלי השמים שבהם תקועים הכוכבים.³³ בין הגלגלים שרויה הרמוניה מיוחדת, המזכירה את השקפת פיתגורס על ההרמוניה הקוסמית והמוסיקה העילאית שיוצרים גלגלי השמים.³⁴ כאן המקום להזכיר שכך כנראה פירש גם הרמב"ם את מרכבת יחזקאל, ואף ייחס ליחזקאל את התיאוריה הפיתגוראית של מוזיקת הגלגלים, אף שזאת נשללה בפילוסופיה של הרמב"ם עצמו.³⁵

אך אצל פילון, שכידוע הושפע רבות מן האסכולה הפיתגוראית, פירוש כזה משתלב בהלך רוחו הרבה יותר טוב מאשר אצל הרמב"ם. גם אם איננו מזכיר את יחזקאל, פילון ממשיך כאן את מערכת גלגלי השמים למרכבה שביד רכב מנוסה, שלעולם אינו

²⁸ יחזקאל י, ו-יט.

²⁹ Philo, *De Cherubim* IV-VI (11-20). "מקדם" פירושו אצלו ממול או כנגד, והוא מתרגם זאת במלים יווניות שונות.

³⁰ במקור: τὸ μὲν θεῖον ἀτρέπτου. שם, פסקה 19. האסוציאציה למרכבת יחזקאל אינה משתמרת בתרגומה של שור (הערה 26) עמ' 156: "האלהי הוא בלתי משתנה".

³¹ ביוניט Ἄτροπος. "אפלטון בספר החוקים יב (c960) מסביר גם את משמעות שמה של המוירה "המונעת שינוי" (ראה תרגום יוסף ג' ליבס, כתבי אפלטון, כרך ד, שוקן, ירושלים ותל-אביב תשכ"ח, עמ' 411).

³² יחזקאל א פסוקים ט, יב, יז, פרק י פסוקים יא, טז.

³³ Philo, *De Cherubim* VII (21-24)

³⁴ ראה: G. S. Kirk and J. E. Raven, *The Presocrstic Philosophers*, Cambridge 1964, pp. 229-230

³⁵ מורה נבוכים, ח"ב פרק ח, ח"ג, פרקים ב-ג. ראה זאב הרוי, 'טעויות יחזקאל', דעת 21 (תשמ"ח), עמ' 21-23.

שומט מידו את הרסן³⁶ (אולי יש כאן רמז לסיפור המיתולוגי המפורסם על פאטון בן הליוס, שנטל יום אחד מאביו את מרכבת השמש, וכמעט הביא כליה על העולם כולו),³⁷ כך, אגב, מצאנו גם בספר יצירה, המעבד גם הוא את מעשה המרכבה של יחזקאל, וקשור לפילון בעבותות רבים.³⁸ אפשר אף שפילון יוצר קונוטציות לשוניות בין המילה הרמוניה ופעלים הקשורים בה, המצויים בקטע זה,³⁹ לבין המלה 'הרמא' (ῥμα) המשמשת ביוונית כ"מרכבה" ("הרמא" ו"הרמוניה" אכן קשורות אטימולוגית).⁴⁰

פילון מוסיף עוד הסבר אסטרונומי לשני הכרובים, ואני מבקש להתעכב עליו מעט, שכן בו יובהר קו נוסף, סמוי גם הוא, בדרכו של פילון. לדעת פילון שני הכרובים מסמלים את שני חצאי גלגל השמים (המיספרות),⁴¹ ומצאתי שכך ממש מפורשים חישוקיה של מרכבה אלהית במקור שהיה קרוב לפילון בזמן ומקום ואף ברוח. כך פירשו פילולוגים הלניסטיים את חישוקי המרכבה שעליה חשו האלות הרה ואתנה לעזרת היוונים הנלחמים בטרואה, לפי האיליאדה להומרוס.⁴²

מרכבת האלות דומה למרכבת לוחמים בשר ודם הרבה יותר מאשר מרכבת יחזקאל, ובכל זאת מרכבת אלים היא (עם חלקים אחדים עשויים זהב וכסף), וכזאת שימשה חומר לאלגוריה. חכמים רבים בתקופה ההלניסטית, ובעיקר באלכסנדריה, עסקו באלגוריה של המיתוסים הקדומים, ובעיקר כתבי הומרוס. אין ספק שמפעל האלגוריה של פילון, בנוגע לכתבי הקודש שלנו, עמד בזיקה עמוקה למפעל "פגאני" זה, וכבר החל המחקר לתת את דעתו על כך.⁴³

³⁶ פילון, שם, פסקה 24.

³⁷ ראה: Ovidius, *Metamorphoses* I 750 – II 366

³⁸ על דמות האל כרכב השולט בסוסיו בספר יצירה ובמקומות אחרים, ועל קשרה של תמונה זו למרכבת יחזקאל, ראה בספרי (הערה 2), פרק 22. בספרי זה ימצא הקורא הקבלות רבות בין ספר יצירה לבין פילון, ולצורך זה נוסף בספר גם מפתח מיוחד לכתבי פילון.

³⁹ בסוף פסקה 23 מתואר האל, המקציב לכוכבים ולגלגלים את מקומם המתאים, בצורת הבינוני-עבר ῥμοσσάμενος. בסוף פסקה 18 אומר פילון שמי שמבקש להיות בן בית אצל האל, מתאים לו שיתקרב אליו. המלה שתורגמה 'מתאים' היא ῥμόττει, וגם היא גזורה מאותו שורש.

⁴⁰ שתי המלים גזורות כנראה מן הפועל ῥω שמשמעותו הבסיסית לחבר ולהתאים (פועל זה כשלעצמו איננו בשימוש).

⁴¹ Philo, *De Cherubim* VIII (25-26)

⁴² Homer, *Ilias* V 720-732

⁴³ ראה Adam Kamesar, "The Logos Endiatheton and the Logos Prophorikos in Allegorical Interpretation: Philo and the D-Scholia to the Iliad", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Summer 2004; 44.2; Humanities Module, pp. 163-181; Yehoshua Amir, "The Transference of Greek Allegories in Biblical Motifs in Philo", in F. E. Greenspahn et al. (edd.), *Nourished with Peace*, Chico 1984. pp. 15-25; P. Boyancé, "Écho des exégèses de la mythologie grecque chez Philon". In *Philon*

את הפירוש האלגוריסטי על מרכבת האלות מצאתי אצל דֵמוֹ (Demo), אשה שכתבה ספר של פירושים אלגוריסטיים על הומרוס, שקטעים ממנו נשתמרו בציטטות אצל מחברים אחרים.⁴⁴ אומנם, לדעת החוקרים, דֵמוֹ מאוחרת לפילון, וכתבה את דבריה במאה הרביעית או החמישית לספירה, אך החוקרים גם מאוחדים בדעתם, שדֵמוֹ אוספת, או מפתחת, את דעותיהם של הפרשנים הקדומים.⁴⁵ ומתקבל מאוד על הדעת שחלק מדעות אלה, כמו הפירוש הנ"ל, המוצא את ההמיספירות בחישוקי מרכבת האלים, היה כבר לפני פילון. ובאמת דעה אחרת שמביאה דמו בפירוש אותו קטע הומרי, מובאת גם בכתבי פילון, והיא זיהויה של האלה הָרה עם יסוד האויר⁴⁶ (אומנם דעת זו מובאת בספרות היוונית גם במקומות רבים אחרים).⁴⁷

במקום אחר בכתביו,⁴⁸ מתייחס פילון בלעג אל הגויים המפרשים את אחד המיתוסים באופן אלגורי על שתי ההמיספירות, ומלעיג אף על עצם החלוקה לשתיים של רקיע השמים. באותם פירושים מדובר על ההמיספירה עליונה של יום והמיספירה תחתונה של לילה, המתחלפות ביניהן בתפקידן מדי יום,⁴⁹ ובכך דומות הן לשני הדיוסקוריים, קֶסְטוֹר ופולידֶוֹקְס (בלטינית שמו פולוקס) בני זאוס, שלפי בקשתם מתחלפים ביניהם מדי יום

d'Alexandrie, Lyon conference volume, Paris 1967, pp. 169-186
האלכסנדרוניות של מחקר הומרוס בסביבתו של פילון (בידי יהודים שפילון חולק על דרכם), ראה: Maren R. Niehoff, "Homeric Scholarship and Bible Exegesis in Ancient Alexandria: Philo's 'Quarrelsome' Colleagues", CQ 57 (2007) 166-82

⁴⁴ פירוש מרכבת האלות של דמו הובא בפירוש האליאדה של Eustathius על אתר, ונדפס גם בתוך Hartmvt Erbse (ed.), *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia Vetera)*, Walter de Gruyter, Berlin 1971, vol. II, p. 95
הקטעים של דֵמוֹ הובאו עם מחקר על המחברת אצל: Arthur Ludwich, "Die Homerdeuterin Demo", in: *Festschrift zum... Ludwig Friedlaender*, Leipzig 1895, pp. 296-321
בעמוד 300-301 (לא יכולתי למצוא ספר זה בארץ, ושאלתיו, באמצעות השאלה בין ספריית מספריית האוניברסיטה בלידס, ונוכחתי לדעת שבעותק זה עמודי המאמר על דמו עדיין לא נחתכו ונפתחו במשך 110 השנים מאז ההדפסה).

⁴⁵ ראה דברי W. Kroll, בערך Demo, ב: *Paulys Real Encyclopädie, Supplementband III*, 1918, pp. 331-333
קרול אומנם מתנגד שם לדעה שהובע קודם לכן, ולפיה ספרה של דֵמוֹ היה אוסף המכיל דעות של אלגורטיקאים שונים ("compendium variorum allegoretarum placita continens"). ועם זאת מוסיף הוא כי הדבר מובן מאיליו (selbstverständlich) שדֵמוֹ מפתחת פירושים קדומים. עוד על דֵמוֹ ראה: Hermann Usener, *Kleine Schriften*, Osnabrück 1965, pp. 33-36

⁴⁶ ראה: Philo, *De Decalogo* 54; *De Vita Contemplativa* 3

⁴⁷ החל מאפלטון, קראטילוס (c.404). ראה הערות המתרגם האנגלי (F. H. Colson) של כתבי פילון בסדרת LCL, כרך VII (Harvard 1984), עמ' 610, כרך XI (1985) עמ' 519. ודומה שדעה זו קדמה אף לאפלטון, והיא מצויה כבר אצל אמפדוקלס, ראה קירק ורייון (הערה 34), עמ' 324.

⁴⁸ Philo, *De Decalogo* 56-57

⁴⁹ על מקורה של חלוקה זו ראה הערת המתרגם האנגלי (F. H. Colson) של כתבי פילון בסדרת LCL, כרך II (1979), עמ' 482-483.

בשהייה בשאול.⁵⁰ עיקר ביקורתו של פילון נסבה על ייחוס לשתי ההמיספרות את תארי היום והלילה ואף למעלה ולמטה.⁵¹ ביקורת זו לא חלה אמנם בשלמות על פירוש הכרובים של פילון עצמו, שכן הוא אינו מקציב להמיספרות את תארי היום והלילה או את הכיוונים, אך דומה שאף פירוש זה אינו ניצול לגמרי מן הביקורת, שכן בביקורתו מתאר פילון את סיבוב הרקיע כרצוף, ואין אפוא שחר לכל חלוקה. נוסף על כך, גם אם פירושו של פילון טוב יותר מבחינה אסטרונומית, חלש הוא יותר מבחינה פרשנית, שהרי אם אין להמיספרות ייחוד כל שהוא בגלגל הרצוף, למה לציין אותם בכלל? דומני שמכאן תתחזק ההשערה שגם פירוש אלגורי זה אינו מקורי אצל פילון, והוא לקחו מפירושי המרכבה ההומריים, תוך ריכוך מסוים בגלל ביקרתו הנזכרת, כי אצל דמו מדומים אכן שני החישוקים שסובבים את המעמד העיקרי של המרכבה לשתי ההמיספרות, זו שמעל הארץ וזו שמתחתיה.⁵²

⁵⁰ F. H. Homerus, *Odyssea* XI 298-305. על מקור הפירוש האלגורי למיתוס זה ראה הערת המתרגם האנגלי (Colson) של כתבי פילון בסדרת LCL, כרך VII, שם.

⁵¹ פילון מושפע מאוד בביקרתו זו מדברי אפלטון (Plato, *Timaeus* 62-63), שבמונחים דומים מבקר את חלוקת השמים הכדוריים ל"מטה" ו"מעלה". אך אפלטון אינו מזכיר במפורש את החלוקה להמיספרות.

⁵² δύο δὲ ἀντιγὰς τὸ ὑπὸ γείον τε καὶ ὑπὲρ γείον ἡμισφαίριον

כדאי להתעכב גם על המשך הפירוש דלעיל של פילון למעשה הכרובים,⁵³ אף שאינו עניין למרכבה. התורה מתארת את שני הכרובים כפונים אל הכפורת.⁵⁴ בפירושו כאן מסמלת כפורת זו את הארץ, הנמצאת בתווך בין ההמיספרות הסובבות, ועומדת יציבה, ביוונית הקְסֹטִיָּה (ἑστῶσα) לפיכך כונתה הארץ בפי הקדמונים בשם הקְסֹטִיָּה (ἑστία). לעניין זה יש השלכות גם לתולדות הפולחן והמיתוס היהודי. נפתלי הרץ טור סיני זיהה לראשונה את הקְסֹטִיָּה זו כמקור לביטוי העברי "אבן השתיה", ככינוי לאבן שעמדה בקודש הקודשים שבמקדש,⁵⁵ אך לא קשר זאת למיתוס המדרשי המסועף של אבן השתיה כמרכז העולם. במקום אחר עסקתי בהרחבה במיתוס זה, ואף הבאתי את דברי טור סיני,⁵⁶ אך לא ראיתי את הקישור שעושה פילון בין הקְסֹטִיָּה הנמצאת במרכז המקדש, לבין הארץ העומדת במרכז המכונה גם היא בשם זה (כבר פילולאוס, הפילוסוף הפיתגוראי שהוא כנראה מקורו של פילון, רואה בקְסֹטִיָּה גם ארץ וגם מקדש).⁵⁷

ג. מעשה בראשית

מדרישה במעשה בראשית פילון אמנם לא נמנע. ספר גדול מקדיש הוא לכך, בשם "על בריאת העולם",⁵⁸ ובו מעמיק הוא בהסברים פילוסופיים. אך בכך פילון אינו שונה עקרונית מחז"ל, שלמרות איסור הדרישה במעשה בראשית הקדישו לנושא זה דרשות רבות ועמוקות.⁵⁹ מסתבר שאיסור הדרישה במעשה בראשית איננו נוגע לבריאת העולם, אלא דווקא למה שמחוץ לבריאה מבחינת הזמן או המקום,⁶⁰ כלומר לענייני האל הבורא כשלעצמו, שהדרישה בהם פוגעת בכבודו, כפי שמבארת המשנה הכוללת את איסור הדרישה (שבה פתחנו את דברינו): "כל המסתכל בארבעה דברים, ראוי לו כאלו לא בא

⁵³ Philo, *De Cherubim* VIII (25-26)

⁵⁴ שמות כה, כ. הכפורת היא ביוונית "מקום הרחמים" (ἱλαστήριον), ועל משמעות תמונה זו בתולדות תורת מידות האל ראה מאמרי (הערה 25), עמ' 67-69.

⁵⁵ טור סיני (הערה 21) עמ' 272.

⁵⁶ בספרי (הערה 2), פרק 23. דברי טור סיני הובאו שם בהערה 31.

⁵⁷ F. H. Colson, המתרגם האנגלי של כתבי פילון בסדרת LCL, כרך II (1979), עמ' 483 מביא מקבילה מן הפילוסוף הפיתגוראי Philolaus. וראה עוד את דברי אותו פילוסוף המובאים אצל קירק ורייבן (הערה 34), עמ' 260, ושם נקראת הסטיה גם בשם "ביתו של זאוס".

⁵⁸ Philo, *De Opificio Mundi*. בתרגום עברי מאת סוזן דניאל-נטף, פילון האלקסנדרוני, כתבים, מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שני (תשנ"א), עמ' 15-62.

⁵⁹ למשל בראשית רבא, פרשיות א-י. חגיגה יא ע"ב – יג ע"א.

⁶⁰ ראה בפירוש הגמרא, חגיגה יא ע"ב. וראה בספרי (הערה 2), עמ' 221-223.

לעולם, מה למעלה, מה למטה, מה לפנים, ומה לאחור. וכל שלא חס על כבוד קונו, ראוי לו שלא בא לעולם". ובאמת דומה שאיסור כזה מתאים אף לרוח הכתובים המתארים את מעשה בראשית, כפי שאפשר אולי ללמוד מעצם העובדה שהמקרא פותח במלים "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", בלי כל אינפורמציה קודמת על זהותו של האל ומה ראה לברוא עולם.

פילון אכן משבח בדברי הקדמתו לספרו על בריאת העולם את הקדמתו של משה לספר החוקים, הוא התורה. הקדמה זו היא מעשה בראשית, ובה נהג משה, לדברי פילון, בדרך אמצעית: לא פתח מיד בחוקים באופן חסר התבוננות פילוסופית, ואף לא הלך בדרכם של אלה המכסים על האמת במיתוסים מלאכותיים.⁶¹ דומה שפילון סבר שהמיתוסים גם אין באפשרותם לקלוע לאמת, שהיא מעבר ליכולת המלים, ואף יש בהם משום פגיעה בכבוד האל, בדומה לדעת חז"ל דלעיל. לפיכך, אומר הוא, הקדים משה לספרו הקדמה מלאת יראת שמים עילאית (כך הוא לדעתי התרגום הנכון של התואר *σεμνοτάτην* המופיע כאן, שתורגם בדרך כלל בצורה מתעה, גם כאן וגם בסוף הקדמת פילון, כפי שנראה להלן).⁶²

ברוח זו ממשיך פילון את הקדמתו לספר על בריאת העולם. בחצי השני של ההקדמה מבקר הוא קשות את ההשקפה על קדמות העולם ונצחיותו, היא ההשקפה האריסטוטלית.⁶³ ביקורת זו קשורה גם היא לענייננו, ובאה כאן, כפי שמציין פילון בפירוש, בפירוט ובהדגשה, כדי להגן על כבוד האל, שמשום פגיעה בו יש בדעה על נצחיות העולם. בדברי הסיום של קטע זה (פסקה 12), אף מובעת בפירוש, בפעם היחידה, השקפתו של פילון על שני הצדדים, האקזוטרי והאזוטרי, של העיסוק במעשה בראשית. אך כדי לעמוד על כך עלינו לעיין בקפדנות בלשונו של פילון, שלא הובנה ולא תורגמה

⁶¹ Philo, *De Opificio Mundi*, 1-2

⁶² תואר זה (המופיע כאן בצורת הסופרלטיב וביחסת האקזוטיב נקבה) קשור אטימולוגית לפועל *σέβομαι* שפירושו "ירא אני", ומשמש הרבה גם בהקשרים דתיים. אף שלעתים הרחיב התואר את משמעותו, לעתים קרובות שומר הוא על המשמעות הראשונה, וכך לדעתי כאן, כפי שעולה מן ההקשר. אומנם מתרגמים אחרים תרגמו אחרת, וביניהם סוזן דניאל-נטף שתרגמה כאן "כלילת יופי ורבת-הדר". כך תרגמה היא שורש זה גם במקרה שנראה להלן (הערה 69), והדבר כרוך, לדעתי, באי הבנה של מגמת הקטע.

⁶³ שם, 7-12. על השקפתו של פילון בעניין זה ראה Maren R. Niehoff, "Philo's Contribution to Contemporary Alexandrian Metaphysics", in David Brakke, Anders-Christian Jacobsen, Jörg Ulrich (eds.), *Beyond Reception; Mutual Influences between Antique Religion, Judaism, and Early Christianity*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2006, pp. 35-55

כיאות בכל התרגומים והדיונים שראיתי, בהם שני התרגומים לעברית,⁶⁴ וכן תרגומים לשפות אירופה,⁶⁵ ואף בספר חדש, הכולל תרגום אנגלי של הספר ומחקר מפורט על תורת הבריאה של פילון.⁶⁶ כל אלה, מלומדים מעמיקים ומומחים, לא חשו שפילון מדבר כאן במפורש על תורה כפולה של משה, אחת שמותר להפיצה ברבים והשניה שצריך לשומרה בסוד, ואינני יודע איך להסביר זאת. מכל מקום אתן כאן לפסקה זו תרגום משלי:

אך משה הגדול, מאחר שסבר כי הבלתי-נברא (או בלתי-מתהווה, מלשון Genesis כדלהלן) זר בתכלית הוא למה שנראה, - שהרי כל מוחש מצוי בבריאה (או בהתהוות. ביוונית genesis, שהוא שמו של ספר בראשית) ובשינויים ולעולם לא יעמוד בעינו, העניק לבלתי-נראה ולמושכל את הנצחיות (ראה להלן) כאח וכקרוב, ואת המוחש כינה בשם מתאים לו – בריאה (או התהוות. = Genesis). אכן, מאחר שהעולם (ביוונית – הקוסמוס) נראה הוא ואף מוחש, בהכרח יהיה הוא גם נברא (או מתהווה, מלשון Genesis). לפיכך לא בלי כוונה נכונה הֶעֱלָה (משה) על הכתב את בריאתו (= את ה-Genesis שלו), לאחר שעסק בדיבורים בענייני אלוה (= בתיאולוגיה) ביראת שמים מרובה.

בתרגומי הבלטתי שפילון דורש כאן את שם הספר בראשית, הוא הספר שבו תיאר משה את בריאת העולם, והוא מייחס שם זה לנראה, למוחש ולמתהווה. המושכל הבלתי נראה והבלתי-נברא (או בלתי מתהווה) אין לו חלק בספר בראשית, ואותו לא כתב משה. עניין זה נעלם מהקורא בתרגום דניאל-נטף, שאין בו רמז לשמו של ספר בראשית, אך גם התרגומים שמבליטים זאת, אינם מגלים לקורא שמשה עסק גם בעולם המושכל כשהוא לעצמו, אך זאת עשה הוא רק בעל-פה או ברמז וביראת שמים מרובה.

דניאל-נטף (בחרתי בתרגום עברי חדש ומצוי זה לייצוגם של תרגומים רבים אחרים) מתרגמת אחרת את המשפט האחרון, ואצלה הוא: "לא בכדי אפוא העלה משה על הכתב את היווצרותו ודרש בהוד והדר ענייני-אלוה". תרגום זה, לא רק שהוא מעלים את שמו של ספר בראשית מאחורי המלה "היווצרותו", איננו מדייק בזמנים. המקבילה היוונית

⁶⁴ נוסף לתרגום דלעיל של סוזן דניאל-נטף מצוי ספרו זה של פילון גם בתרגומו העברי של יצחק מן, ינוביץ, ירושלים תרצ"א.

⁶⁵ כגון התרגום הנפוץ של F. H. Colson, בסדרת LCL, כרך I (Harvard 1971), עמ' 10-13.

⁶⁶ David Runia, Philo of Alexandria on the Creation of the Cosmos according to Moses, Brill 2001, p. 120

של "דרש" (θεολογῆσας) מופיעה לא כפועל מפורש אלא בצורת בינוני עבר, ובצורה זו מביעים ביוונית פעולה המקדימה את הפועל העיקרי. לפיכך, תרגום מדויק של צורת הבינוני תעלה שהדרישה בענייני אלוה קדמה לכתיבת ספר בראשית.

באשר למשמעו של אותו פועל-בינוני, הריהו גזור מהמלה תיאולוגיה, שפירושה דיבור בענייני אלוה (היסוד "לוגיה" פירושו דיבור, דומני שפועל זה מופיע בכתבי פילון רק פה, אף שתיאולוג [θεολόγος] ככינוי למשה מופיע בכמה מקומות).⁶⁷ אם נדייק בתרגומו, יעלה אפוא בידינו שלדעת פילון נוסף לספר בראשית עסק משה גם בדיבור בענייני אלוה. דיבור זה לא נעשה "בהוד והדר", אלא, כראוי לעיסוק זה, שהוא סודי בשל כבוד האל, "ביראת שמים מרובה".⁶⁸ שוב מופיעה כאן צורה של אותו תואר, שעל תרגומו הנכון בראשית ההקדמה של פילון עמדנו לעיל,⁶⁹ וכאן מופיע הוא בצורה אדוורביאלית: *σεμνῶς*.

ואולי במשפט "לאחר שדיבר על האל ביראת שמים מרובה" פילון אינו מתכוון רק לתורה שבעל פה, אלא גם לדרך הראויה לעיסוק ברבים בתיאולוגיה, שבה נקט משה בראשית דבריו שבכתב, לפני התיאור המפורט של בריאת העולם ("תיאולוגיה" הפכה לצירוף לשוני כבר ביוונית קודמת, ובצירופים כאלה "לוגיה" כבר איננה רק "דיבור", והיא יכולה לכלול גם אופנים אחרים של עיסוק מדעי). יראת שמים זו התבטאה אולי דווקא מהימנעות מריבוי דברים, לפי התפיסה היוונית של ἀνοψμία (εὐφημία), מלה שפירושה הראשון הוא "תיקון הדיבור", או "דיבור טוב מבחינה דתית", אך מכאן קיבלה את המשמעות של "שתיקה מלאת יראת שמים".⁷⁰

לפי זה פילון מעריך את משה כתיאולוג בגלל הפסוק הראשון של ספר בראשית: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", פסוק זה שומר על כבוד האל גם במה שאומר וגם במה שאיננו אומר. ראשית, הוא שולל את הדעה האריסטוטלית על נצחיות העולם, שיש בה כזכור פגיעה בכבוד האל, ושנית הוא פותח מיד בתיאור הבריאה ומונע דיבור על האל כשהוא לעצמו.

⁶⁷ Philo, *De Vita Mosis* II 115, *De Praemiis et Poenis* 53; *Quaestiones et Solutiones in Genesin* II 59

⁶⁸ בדומה לכך תרגם אכן מן (הערה 64) עמ' 6: "וחקר את ענייני אלוה מתוך קדושה רבה", אך גם הוא אינו מדייק בזמנו של הבינוני, ואינו מדגיש את הניגוד שבין העיסוק בבראשית לבין תיאולוגיה זו.

⁶⁹ לעיל הערה 62 ולידה.

⁷⁰ ראה מלון LS בערכו.

ואולי בפסוק השני, "והארץ היתה תהו ובהו", מצא פילון בכל זאת רמז נעלם לתחום האל הנצחי, אף שבפירושו שלו על הפסוק נמנע פילון מלעסוק ברמז סודי זה, שאפשר לעסוק בו רק בעל פה, ובתנאים הנכונים. כך אומר אני משום שהנצחי מכונה כזכור בפסקה שתורגמה לעיל גם בכינוי "הבלתי-נראה" (*ἀόρατος*), ובתואר זה ממש (בהתאמה במין ויחסה, כתואר לארץ) מתורגמת בתרגום השבעים המלה "תהו" שבפסוק זה, ובתרגום זה נוקט גם פילון.⁷¹ ואולי נכון לזכור כאן גם ש"תהו ובהו" הוא התחום הקודם לבריאה שאסור בדרישה לפי חז"ל, שהרי התוהו דומה ל"אשפה" שעליה ברא המלך את ארמונו, ואין זה לפי כבודו להזכירה.⁷² אומנם אצל פילון אין להזכיר את הבלתי נראה דווקא מפני רוממותו, ומפני קרבתו לנצחיות. וכאן אעיר שדברי פילון על משה ש"העניק לבלתי-נראה ולמושכל את הנצחי כאח וכקרוב" מיוסדים לדעתי על כפל לשון, שכן המלה היוונית המשמשת כאן ל"נצחיות" (*ἀιδιότης*, מלשון *ἀεί* = תמיד), אפשר להבינה גם כחוסר-ראייה (מלשון *ἀ-ιδεῖν*).

ההבדל שבין עולם ההתהוות הניתן לכתיבה לבין העולם הנצחי האזוטרי, דומה גם להבדל שעושה הדיאלוג האפלטוני טימאיוס (שפילון עושה בו כידוע שימוש רב בספרו על בריאת העולם),⁷³ בין סוג הדיבורים הראויים לתיאור הבריאה, לבין סוג הדיבורים הראויים לתיאור הנצחי, שהרי "הסבר מילולי הוא ממינו של הדבר שאותו בא לבאר".⁷⁴ מסתבר שלדעת פילון, את הדיבור הנמוך יותר, המתאר את העולם הנברא, כתב משה לרבים, ואת הדיבור הגבוה, שעניינו האל הנצחי, אותו שמר משה כתורה שבעל פה המיועדת ליחידים. גם בכך, בתפיסת הדיבור כנעלה על הכתב, הולך פילון אחרי אפלטון,⁷⁵ ונמצא שגם תורת האזוטריות שלו היא מזיגה מעניינת שבין היהודי והיווני.

⁷¹ Philo, *De Opificio Mundi* 29

⁷² חגיגה טז ע"א. וראה בספרי (הערה 2), עמ' 222.

⁷³ ראה David Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Brill, Leiden 1986

⁷⁴ Plato, *Timaeus* 29b-c, בתרגום או"מ יוסף ג. ליבס, כתיב אפלטון כרך ג, שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' 331.

⁷⁵ Plato, *Phaedrus* 274-275, בתרגום ליבס, שם, עמ' 418-419. עליונות הכתב על הדיבור אצל אפלטון נידונה בעמקות בספרו של ז'ק דרידה, בית המרקחת של אפלטון, תרגם משה רון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002.